

Privatno vlasništvo i zajednica rada

Jovan Mirić

«Da bi se ukinulo stvarno privatno
vlasništvo,
zato je potrebna
stvarna komunistička akcija»
Marx

Dualistička struktura suvremenog društva izražena u privatnoj sferi građanskog društva i javnoj sferi države, nužna je konzekvenca privatno-vlasničkog načina proizvodnje života i oblikovanja zajednice: privatno se (više) ne iskazuje izravno kao političko (javno), već posredstvom političkog medija. Ako u razmatranju fenomena vlasništva polazimo od naznačene dualističke strukture (a mislimo da je to nezaobilazno, bez obzira na revolucionarne transformacije što su se zbile u zemljama koje su na putu izgradnje socijalizma), onda se nameće kao logičan zaključak, da je u sferi građanskog društva (koja je *per definitionem* sfera privatništva i posebnog interesa) moguće jedino *privatno vlasništvo*, a u sferi političke države *državno vlasništvo*. Društveno vlasništvo u uvjetima ove razdvojenosti jest *contradictio in adiecto*. Društvo i društveno, zajednica i zajedništvo jesu *po radu* i ni po čemu drugom ne mogu biti. Svako posredno oblikovanje zajednice stvara samo njezin privid: socijalne tvorbe koje gospodare radom iskazujući se svojom pojavnošću kao društvene.

Razdvajanjem građanskog i političkog života što ga je inaugurirala buržuaska revolucija, učinivši socijalne razlike razlikama privatnog života, uspostavivši *slobodu i pravo privatnog vlasništva*, stvorene su sve društvene pretpostavke za *legalno* oblikovanje političke sfere iz sfere privatnog vlasništva. »Sveto pravo« privatnog vlasništva ugaoni je kamen političke konstitucije buržoaskog društva. Svi proklamirani principi jednakosti, bratstva i slobode, samo su izvedeni principi privatnog vlasništva; prividna pravna i politička jednakost samo je forma i prostor slobode privatnog vlasništva. Jednakost na ovozemaljskom nebu političkog života samo je paravan zbiljske nejednakosti u društvu. U takvim uvjetima ni državno vlasništvo ne može biti ništa drugo nego oblik privatnoga, jer je država institucionalni zraz logike privatno-vlasničke reprodukcije života — privatizacije dohotka (prisvajanja).

Ako je ustav građanske države ustav privatnog vlasništva,¹ onda se postavlja logično (i nezaobilazno) pitanje što je s ustavom socijalističke države.

¹ Dvjestogodišnje povijesno iskustvo modernog buržoaskog društva verificiralo je

i verificira ovu tezu veoma uvjerljivo, pa je gotovo suvišno pozivati se na Marsove teorijske analize kao na argumente.

Je li njezin ustav, *ustav rada*? Nedvosmislen je odgovor na to pitanje, i bez predhodnog propitivanja temeljnih pretpostavki, da je ustav socijalističke države *konstitucija rada* samo utoliko ukoliko je doista *rad konstitucija države*.

Postavlja se, međutim, pitanje nije li politička konstitucija rada (ili radna konstitucija države) nešto u sebi proturječno. Nije li biti rada neprimjereno očitovanje u političkoj konstituciji?

Ukoliko rad izravno konstituira državu kao *svoju* institucijsku moć, on time *već jest* odlučujuća moć, pa mu i ne treba politički medij za opravdanje (legitamaciju), i očuvanje te moći — ne treba mu država.

Očuvanje i opravdanje uvijek implicira neku otuđenu, posredovanu moć, koju pred nekim treba opravdati i očuvati. Politička konstitucija rada javlja se nužnom ne da bi rad iskazao svoj *legitimitet* moći, već da bi očitovao njezino drugo svojstvo — *apsolutnost*.

Uspostavljena apsolutna moć rada čini suvišnim svaki oblik političkog posredovanja. Svaki drugi oblik posredovane moći rada, predstavlja moć privatnog vlasništva (moć nad radom, otuđena moć). U prirodi je ove moći težnja za političkom konstitucijom. Ali, ne samo zato da svoju izvedenu moć legalizira, već da je reprodukcijom uvećava. U stalnom sukobu interesa rada i privatnog vlasništva, legitimitet, sam po sebi, slaba je garancija očuvanja osvojenih pozicija. Jedino stalno uvećanje moći garancija je samog legitimiteta i *status quo*.

Status quo privatnog vlasništva moguće je »održati« jedino na sve višem stupnju spirale društvenog razvoja; zato je i očuvanje moći moguće jedino kao njezino *stalno prisvajanje*. Svako, pak, prisvajanje jest prisvajanje *moći rada*, bilo da je riječ o posrednom, *privatno-vlasničkom prisvajanju* (vlasništvu), ili o prisvajanju samoga rada (*prisvajanju radom*, ne-vlasničkom prisvajanju).

U samom pojmu rada sadržana je kategorija prisvajanja. To je prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom.²

Sloboda vlasništva ili vlasništvo slobode?

Građanska revolucija uspostavlja *sistem prava*, prije svega *pravo prisvajanja*. Pretpostavka prava prisvajanja kao prava vlasništva jest *sloboda*. Naime, u pravnoj državi — a ona postiže svoju punu izgrđenost u građanskom društvu — može se prisvajati jedino ono što je slobodno, što već ne pripada nekome drugom.

²

Marx: »Prilog kritici političke ekonomije«, Kultura Beograd 1969, str. 212.

U robovlasničkom sistemu prisvajanja, kao i u feudalizmu, postoji izravna vlast nad radom robova i kmetova: *gospodstvo i gospodarenje je neposredovano*. Rob i kmet, kao ni rezultati njihova rada, ni u jednom trenutku nisu slobodni. Oni su *izravno* u posjedu i vlasti gospodara. U građanskom društvu posjed i vlasništvo temeljeni su na pravu i pravom posredovani: da bi se prisvojio rezultat nečijeg rada, ovaj mora od nekoga biti otuđen — mora, dakle, u jednom trenutku biti formalno-pravno *slobodan* da bi ga netko mogao prisvojiti. Formalno se hoće predstaviti, kako to što se prisvaja nije nečije, već ničije (*res nullius*). Iza pravne ornamentike zbiva se ipak nešto drugo. Pravo vlasništva i sloboda, vlasništva iza javnih oblika skrivaju pravu ćud: pokazuju se ne kao »pravo na stvar« već kao »legalizirana krađa« nečije osobnosti, rada i njegovih rezultata. Tako *ius ad rem* u svome supstancijalnom smislu znači *ius ad personam*. Privatnom vlasniku ne treba pravo privacije (*ius privatio*) da bi prisvajao stvari, već da bi legalno prisvajao rezultate tuđega rada. Društvo utemeljeno na privatnom vlasništvu mora krađu učiniti legalnom, i to kako na strani kradljivca, tako i na strani pokradenoga. Tako čitav sistem privatnog vlasništva ne štiti pravo *na svoje*, već pravo *na tuđe*.

Zbog toga je pravo privatnog vlasništva moguće jedino uz egzistenciju vanjske, »više moći«, države, koja je prividno nadređena svakom posebnom interesu (pravu, vlasništvu), a ustvari znači institucionalizirano i legalizirano nadređivanje jednoga posebnog interesa drugome (legalizacija vlasti privatnih vlasnika).

Potčinjenost i zavisnost svakog posebnog interesa njihovom »imamennom cilju« i »višem interesu«, samo je, pod političkim plaštem, iznuđeni sklad, iza koga se neprekinuto zbiva proturječje, nesklad i sukob interesa.

Tako se »harmonična zajednica rada i vlasništva« pokazuje harmoničnom samo u apologiji građanske *social science* ili u utopijskoj imaginaciji. U društvenoj empiriji ta je harmonija samo prividna, a sloboda prinudna — *zajednica je politička*; to će reći, na djelu je *vlast nad radom*, vlasnika nad nevlasnikom, moćnoga nad nemoćnim, čovjeka nad čovjekom.

Na temeljima privatnog vlasništva ne može se konstituirati zajednica ljudi (ili zajednica ljudi po radu), već jedino zajednica, bolje: skupnost egoističkih individuuma, privatnih vlasnika — *constitutio politeia*.

Privatno vlasništvo razara zajednicu u njezinom nukleusu: u čovjeku, jer svakoga izolira na njegovu vlastitu grubu pojedinačnost.³

U takvim uvjetima i čovjekova sloboda nije sloboda u zajednici, već sloboda u državi, dakle sloboda privatnog vlasnika. Ova je sloboda, kako kaže Marx, određena zakonom kao što je granica dvaju polja određena međašem. Radi se o slobodi čovjeka kao izolirane, u sebe povučene monade.⁴

Čovjekovo pravo na privatno vlasništvo primorava svakoga da u drugome čovjeku ne nađe smisao i ozbiljenje svoje slobode, već, naprotiv, nje-

3
Usp. F. Engels: »Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije«, »Rani radovi« str. 111

4
Marx: »Prilog židovskom pitanju«, »Rani radovi«, str. 67.

zinu zapreku.⁵ Svako promišljanje čovjekova života u zajednici nužno implicira tematiziranje slobode. Međutim, odgovori na pitanje što je sloboda i koje su joj pretpostavke, veoma su različiti, što nas, između ostaloga, upućuje na to da te odgovore ne treba tražiti u glavama ljudi, već u društvenim odnosima. Tražiti odgovore u društvenim odnosima znači *mijenjati same te odnose*. Sloboda naime, nije spekulativni, već stvaralački čin.

Ona se ne može »izmudrovati iz glave«, koliko god ova bila učena i mudra, već se jedino može »rađati« aktivizmom, stvaranjem uvjeta za čovjekovo *svestrano odnošenje*. Ovo pretpostavlja eliminiranje privatnog vlasništva kao posrednika ljudskog života i njegovih kriterija slobode. Građanski liberalizam (kao, još uvijek, prevladavajuća ideologija naše suvremenosti) uzdiže individualizam do temeljnog univerzalističkog principa, pri čemu se, ustvari, egoizam izjednačava sa slobodom.⁶

Gotovo u svih reformista, počevši od Proudhona, implicirana je misao da je vlasništvo neka vrsta sinteze *nepravde i slobode*.⁷

Prema tome, vlasništvo, po njima, i ne treba ukinuti, već ga različitim socijalnim reformama treba tako uravnotežavati kako bi se u njemu smanjivao elemenat nepravde, a povećavao elemenat slobode.

Sve one teorije koje, u razmatranju odnosa vlasništva i slobode, ne polaze od temeljne pretpostavke (i spoznaje) da je, naime, vlasništvo *način prisvajanja*, određen načinom proizvodnje, promašuju pravo pitanje, pa im se privatno vlasništvo pokazuje kao način ozbiljenja čovjekove ličnosti, a otuđenje kao njegova sloboda. Ne vidi se, naime, da je privatno vlasništvo zasnovano na *eksploataciji, prisvajanju tuđega rada*, ima, dakle, kao svoju pretpostavku i svoju konzekvencu otuđenje i neslobodu.

Taj autoritarizam privatnog vlasništva, izražen u svom prividu kao čovjekov odnos prema predmetnom svijetu, svijetu stvari, osiromašuje njegove ljudske mogućnosti, a njegovu slobodu reducira na pravo privatnog vlasništva.

Tako se, ustvari, sloboda vlasništva svodi na vlasništvo slobode: privatno je vlasništvo slobodi odredilo granice. I nije slobodna volja odlučujući momenat prisvajanja, kao što hoće Hegel,⁸ već je, naprotiv, i sloboda volje određena načinom prisvajanja (vlasništva).

Društveni odnosi kao odnosi prisvajanja dati su *objektivno*, bez obzira na nečiju slobodnu volju. Za prosuđivanje tih odnosa sasvim je irelevantno da li netko nešto želi prisvojiti ili posjedovati, već su bitne relacije, u kojima su čitave društvene grupe, prinudnom, klasnom podjelom rada, *prinudne* da na određeni način participiraju u prisvajanju rezultata društvenog rada. Teret sveukupnog društvenog rada i »manjak slobode« nose samo neki pripadnici društva. Stvaraoci društvenih vrijednosti, društvene moći rada i slobode obezvrijeđeni su, nemoćni i neslobodni. I ne samo da je moć i sloboda smještena izvan sfere rada kao sfere nužnosti, već su one

5
isto, str. 67.

6
Usp. Lj. Tadić: bilješka uz Hegelove »Osnovne crte filozofije prava«, »V. Masleša«, Sarajevo 1964. str. 428.

7
Usp. R. Knežević: »Proudhonova politička doktrina«, »Politička misao« 2—3/1976.

8
Usp. Hegel: »Osnovne crte filozofije prava« cit. str. 57 i dalje.

u rukama neradnih a posredničkih struktura, koje između ostalog, imaju i monopol *umnosti*. Tako na pr. intelektualne i političke elite mogu opću stvar *res publicae* prisvajati kao svoju; jedne u sferi »duha«, druge u sferi moći. Ovo je moguće samo zato što stvaraoci društvenih vrijednosti gube, otuđuju rezultate svoga rada, te time stvaraju materijalnu osnovu reprodukcije prisvajачkih a neproduktivnih društvenih grupa. Samo u »ozakonjenom poretku« prisvajanja tuđega rada može svaka »društvena elita« izvan proizvodnje, a posebno politička, legalno prisvajati opću stvar kao svoj privatni posjed i biti prividno iznad ostalih privatnih sfera i posebnih interesa, s pretenzijom na *umno i opće*. I doista, umnost tako iluzorno — općeg, umnost je građanskog svijeta — privatno-vlasničkog načina proizvodnje života i oblikovanja zajednice.

Građanska filozofija i socijalna znanost, bez obzira na sve bogatstvo i šarenilo pristupa i »pravaca«, nije ništa drugo nego apologija te umnosti — apologija privatnog vlasništva.

Marksizam, naprotiv, predstavlja radikalnu kritiku autoritarizma privatnog vlasništva sa svim vidovima njegova izražavanja.

U vladajućem poretku privatnog vlasništva iluzorna je sloboda radnika da radi ili ne radi za kapital. Isto je tak iluzorna njegova sloboda izvan sfere rada, u političkoj zajednici. Ta je, naime, zajednica, sa svim svojim institucijsko-normativnim poretkom, garancija da će rad »iskoristiti« svoju »porciju« slobode, kako bi umnožio svoju proizvodnu snagu, ustvari oplodio kapital i tako stvorio materijalne i društvene pretpostavke za novi ciklus društvene reprodukcije. Ovdje logika kapitala oblikuje društvene odnose na svoju »sliku i priliku«; umjesto slobodnog *udruživanja* rada, na djelu je njegovo prinudno *povezivanje*. »Koncentracija radnika koja se vrši pod nadzorom i voljom kapitala različita je od asocijacije slobodnih proizvođača, gdje se kao subjekt udruživanja, asocijacije, pojavljuje slobodna volja svakog pojedinog proizvođača. Kapital *ujedinjuje* radnike: to pretpostavlja da od mnogih čini jedno, jednu radnu snagu, kolektivnu radnu snagu, dok udruživanje, koje je moguće samo kao udruživanje slobodnih proizvođača pretpostavlja, ne samo da su kao pojedinci stupili u asocijaciju svojom slobodnom voljom, nego i da kao takovi nastavljaju participirati, priznajući istovremeno posebnost i drugih proizvođača. Kod koncentracije radnika, kao njihova ujedinjenja što se vrši pod kapitalom, kapital stoji *naspram*, kao nešto različito od jedne ukupne, kombinirane radne snage. Apstraktnost, nedruštenost radnika koji se ujedinjuje s kapitalom, prema tome je dvostruka. S jedne strane, kapital mu se pojavljuje kao nešto odvojeno, suprostavljeno, a s druge strane, njegova veza s drugim radnicima nije neposredna, nego kapitalom posredovana, apstraktno društvena. Kapital priznaje radnika samo ujedinjenog s drugim radnicima, i to ujedinjenog putem samoga sebe — kapitala. Kao pojedinca kapital radnika ne priznaje. Radnik kao najamni radnik ne može postojati kao pojedinačni radnik Zato se i udruženje, ujedinjenje, koncentracija radnika, koja ne proizlazi iz radnika samih, nego je postavljena kapitalom, ne pojavljuje za radnike kao *njihovo udruživanje*«. ⁹

9
Dž. Sokolović: »Koncentracija kapitala i udruživanje rada«, »Politička misao« 2—3/1976.

Udruživanje radnika u smislu oblikovanja zajednice rada, ne samo da se ne može zbivati pod kapitalom, već proturječi njegovoj biti: razaranje prirodne zajednice rada jest *conditio sine qua non* egzistencije kapitala, njegova oblikovanja zajednice na zaobilazan način, putem *tržišta*. Stojanje kapitala. U odnosu na pojedinog radnika ono se pokazuje kao slučajno. On se odnosi prema svome vlastitom udruživanju s drugim radnicima i kooperaciji s njima kao prema nečem *tudem*, kao prema načinima djelovanja kapitala.¹⁰ Kapitalovo (privatno — vlasničko) oblikovanje zajednice, prinduno udruživanje radnika, *obezvređuje* svaki oblik komunikacije kao izraz i medij čovjekove slobode, osim, naravno, onoga oblika dirigitirane komunikacije, koja je usmjerena prema kapitalu samom: on postaje sveopćim supstitutom zajednice i slobode.

Organiziranost i sveobuhvatnost komunikacije privatnih vlasnika »razmjenjivača vrijednosti«, jest, ustvari, institucionalizirana i organizirana nemogućnost međuljudske komunikacije. Ta kvantifikacija komunikacija, koje ne zbližuju i ne povezuju, u najboljem slučaju, stvara »tehničke« mogućnosti »indiferentnog života skupa«, što je jednako, ne oblikovanju, već odsustvu zajednice.¹¹

U kapitalovoj društvenoj tvorevini, gdje je i sam radni elemenat kapitala, neradnik, kako kaže Marx, čini protiv radnika sve ono što radnik čini sam protiv sebe.¹² Društvo što ga oblikuje radnik radeći protiv samoga sebe nije njegova prirodna,¹³ već *prinudna* zajednica. Ono je nužna konzekvenca radnikova odnosa prema radu, gdje mu se njegova vlastita djelatnost javlja kao *djelatnost otuđenja*; istovremeno, na strani neradnika ovo se javlja kao *stanje otuđenja*,¹⁴ kao materijalni i socijalni izraz otuđenoga rada — kao privatno vlasništvo. Privatno je vlasništvo i materijalni izraz, ali i *odnos*, legalizirani društveni okvir u kome se odvija ova dijalektička igra *djelatnosti i stanja*. Pozornica takve igre jest tržište. Ono je konačni (konačni u značenju neprekinutog toka reprodukcije, a ne u smislu neke konačnosti i dovršenosti), oblikovatelj društva kao sume odnosa i mehaničkih veza među svima koji su na tržište upućeni (a upućeni su svi). Tržište je inkompatibilno zajednici; štoviše odsustvo zajednice pretpostavka je, »tržišne slobode« oblikovanja. Zajednicu može oblikovati samo rad kao *djelatnost*, a ne njegovo stanje ili rezultat iskazan u vlasništvu. *Djelatno, radno oblikovanje zajednice podrazumijeva samu tu zajednicu kao djelatnu, radnu*. Ova, na prvi pogled, igra riječi, ukazuje na bitni odnos: ne može, naime, djelatno oblikovanje zajednice biti drugo do li djelatna zajednica sama, zajednica koja će se reproducirati po zakonima vlastite biti (biti rada kao njezine određujuće kategorije). Ovo pretpostavlja eli-

10

Usp. K. Marx: »Temelji slobode«, »Naprijed«, Zagreb 1974. str. 250

11

Usp. Ž. Puhovski: op. cit. str. 145

12

Marx: »Ekonomsko-filozofski rukopisi«, Rani radovi str. 222

13

Ovo »prirodna«, odnosi se, dakako, na rad, a ne na neku bogomdanu, vječnu i nepromjenljivu prirodu

14

Usp. Marx: op. cit. str. 222.

miniranje svakog, iz rada izvedenog i radu suprostavljene posredništva (robe, novca, tržišta, politike, kulture, ideologije, morala etcetera).

Svojina i prisvajanje

Svaki oblik proizvodnje — prisvajanja prirode od strane individue — stvara svoje vlastite pravne odnose, oblike vladavine itd.¹⁵ Država kao oficijelni *resumé* društva privatnih vlasnika,¹⁶ uvijek posreduje u prisvajanju (što više u koliko posreduje, utoliko egzistira kao država) i to ne u prisvajanju prirode, već u prisvajanju ljudskog rada (»autoritativna raspodjela vrijednosti«). Ovo političko posredovanje jest posredovanje (u korist) privatnog vlasništva, dakle, ne u korist rada kao privatnog vlasništva, nego u korist akumuliranog rada, *rezultata*, uratka rada.¹⁷ Cjelokupni uvjeti egzistencije individuumu svode se na dvoje: akumulirani rad ili privatno vlasništvo, ili stvarni, živi rad.¹⁸ Dakle, u svakom slučaju rad je uvjet egzistencije i suština privatnog vlasništva.¹⁹ Suprotnost između društvenog karaktera rada i privatno — vlasničkog karaktera kapitala fundamentalna je proturječnost građanskog načina proizvodnje života: tu se i zajednica javlja kao »proizvod«, u kojem su radnici prindudno združeni posredstvom vlasništva (vlasti). Taj surogat zajednice konzekvenca je otuđene djelatnosti. Otuđeni rad ne može rezultirati prisvajanjem (biti prisvoje) zajednice, već njezinim otuđenjem. U takvim uvjetima i sama je zajednica sredstvo privatnog vlasništva, instrument njegove reprodukcije i vladavine — zajednica je *svojina* privatnog vlasništva.²⁰ Činjenica da je privatno vlasništvo uspostavilo svoj suverenitet i legitimitet nad zajednicom znači samo to, da je privatno vlasništvo vladajući društveni odnos i konstituens zajednice. Egzistencija države indikacija je odvajanja svojine od zajednice, ili vladavine rada kao privatnog vlasništva nad radom kao samodjelatnošću. Živi rad ne oblikuje zajednicu niti je prisvaja, već je u funkciji opredmećenog rada. Konzekvence vladavine opredmećenog

15
Usp. Marx: Prilog kritici političke ekonomije, »Kultura«, Beograd 1969., str. 212. U tome je smislu tautologija, kaže Marx, reći da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje.

16
Usp. Marx: Pismo Anenkovu od 28. XII. 1846.

17
I građanski teoretičari, od J. Lockea do naših suvremenika, ističu da politička vlast predstavlja pravo stvaranja zakona, radi reguliranja i očuvanja vlasništva. (Usp. J. Locke: »Two Treatises of Government«, fragment preveden u Krešičevoj hrestomati »Država i politika« I. Beograd 1968. str. 172).

18
Usp. Marx-Engels: »Njemačka ideologija«. Rani radovi, str. 390.

19
Isto, str. 269.

20
Usp. Dž. Sokolović: »Proletarijat i vlast«, »Sociologija« 3/1972. Zanimljivo je i u osnovi prihvatljivo Sokolovićevo razlikovanje **svojine** i **vlasništva**: dok svojina označava svojnost, samosvojnost, organsku vezu, afirmaciju, dotle vlasništvo znači otuđenost i postvarivanje, razdvajanje, egoističko prisvajanje. Vlasništvo je surogat svojine kao što je kolektiv surogat zajednice. Vlasništvo implicira vlast i potčinjavanje, a svojina ne. (Usp. Dž. Sokolović: »svojina i zajednica«, »Pregled« Sarajevo, br. 11/1973).

rada nad živim su višestruke: čovjek je potčinjen stvorenom umjesto da bude stvaralac slobode. On je zarobljenik ne samo »tuđih« stvari i moći, već i onih koje mu pripadaju. Čiji je sam vlasnik — on je, ustvari, u njihovoj vlasti, njihova je pertinencija, kao što je njegova djelatnost u vlasti privatnog vlasništva. Rješenje zagonetke nije u ukidanju rada, već u pretvaranju rada u samodjelatnost, u ukidanju privatnog vlasništva — rezultata otuđenog rada i njegove prinudne diobe. Uspostavljanje zajednice rada kao prirodnog čovjekova suodnošenja, podrazumijeva, ne ukidanje radnika, već njegovo proširenje na sve ljude. Tek tada privatno vlasništvo prestaje biti posredujuća moć među ljudima i instrument zajednice, a (po) ostaje »odnos zajednice prema predmetnom svijetu«.²¹

Vlasnički odnos uvijek implicira eksploataciju tuđeg rada. Prema tome »odnos zajednice prema predmetnom svijetu« nije vlasnički odnos. Kapital kao društvena sila jest opredmećeni, prisvojeni rad. Samo ta društvena sila nije »vlasništvo društva«, već je obrnuto društvo sredstvo kapitalove reprodukcije (kapitalista je samo njegova personifikacija). Može li transformacija ove društvene sile rezultirati takozvanim društvenim vlasništvom? »Kada se kapital pretvori u upću, svim članovima društva pripadajuću svojinu, onda se time ne pretvara lična svojina u društvenu. Mijenja se samo društveni karakter svojine. Ova gubi klasni karakter.«²² Ovo gubljenje klasnog karaktera privatnog vlasništva znači eliminiranje eksploatacije u odnosima među ljudima, to će reći *eliminiranje klasnih odnosa prisvajanja*. Klasni odnosi prisvajanja jesu *politički odnosi*, odnosi posredovane moći između rada i njegovih društvenih učinaka, između svojine i zajednice (zajednice rada i sfere političke moći). Kako »apetiti« privatnog vlasništva (i privatnog vlasnika) nemaju granice i izmjerljive potrebe, to ni društvena proizvodnja koja im je u funkciji ne može biti proizvodnja za zadovoljavanje ljudskih potreba, već proizvodnja profita koji se perpetuirao kao oblik dominirajuće društvene moći. Društvena nemoć radnika iskazuje se u moći njegova proizvoda, u *kapitalovoj »volji za moć«*.²³ (preobražavanje svake upotrebne vrijednosti u njezin univerzalni izraz, u apsolutnog moćnika u svijetu roba — u novac).

Moć političke države nad privatnim vlasništvom nije ništa drugo nego »vlastita moć privatnog vlasništva, njegova suština koja je dovedena do egzistencije«. Što ostaje političkoj državi u suprotnosti s ovom suštinom? Ostaje joj iluzija da ona određuje tamo gdje je određena. Država, razumije se, lomi volju familije i socijeteta, ali samo zato da bi dala opstojanje volji privatnog vlasništva.²⁴ Ta »volja privatnog vlasništva« nije puki voluntarizam privatnih vlasnika, a još manje njihov hir.

21
Usp. Marx: »Privatno vlasništvo i komunizam« „Rani radovi«, str. 240.

22
Marx-Engels: »Komunistički manifest«, Kultura, Beograd, 1948. str. 50.

23
Imanentno je kapitalu kao društvenoj sili, da uvećava svoju moć, da se u svakom društvenom obliku iskazuje kao volja za

moć (N—R—N). Ovu tezu o kapitalovoj volji za moć opetovano varira Jean Hyppolite u svojim »studijama o Marxu i Hegelu«, izdanje »Školska knjiga«, Zagreb 1977.

24
Marx: »Kritika Hegelove filozofije državnog prava«, izd. »V. Masleša«, Sarajevo 1960. str. 134.

Privatno vlasništvo nije izvanjsko stanje stvari, »predmetno biće«; ono je način proizvodnje života i oblikovanja zajednice, princip života i stanje svijesti. *Sam je čovjek, kako kaže Marx, stavljen u određenje privatnog vlasništva.*²⁵ Ovo »premještanje« privatnog vlasništva u suštinu samoga čovjeka zbiva se radom: Radeći na sebi kao na »materijalu vlastitoga rada«, čovjek oblikuje svoje biće kao privatno-vlasništvo. Naravno, ne zato što bi to želio, »ali ne može ni željeti ništa drugo«, već zato što se na drugi način ne može odnositi; on se mora proizvoditi po mjeri privatno-vlasničkih odnosa i potreba, javlja se, dakle, kao *proizvođač* i kao *proizvod*.

Vlasništvo i pravo

Prisvajanje i sukob interesa u vezi s prisvajanjem temeljna je pretpostavka egzistencije prava, a posebno *prava vlasništva* kao ugaonog kamena čitave pravne građevine. U društvenim uvjetima privatno-vlasničkog odnošenja čovjeka, osnovna je forma pravni odnos, »odnos prema zakonima koji za njega važe, ne zato što su zakoni njegove vlastite volje i bića, nego zato što *vladaju* i što se odstupanje od njih osvećuje.«²⁶ Ova »vladavina zakona« vladavina je privatnog vlasništva. Zakon je rezultat »opće volje« samo u toliko, ukoliko je opća volja opći izraz privatnog vlasništva, njegove slobode ekspanzije, njegove moći da svaku »slobodnu volju« i stvarno podredi sebi, a da ova ostaje prividno slobodna. Pravo i egzistira jedino na proturječju otuđenja i slobode.

Kao »forma saobraćanja egoističkih izoliranih subjekata, nosilaca autonomnog privatnog interesa, idealnih vlasnika«,²⁷ pravo nije instrument ostvarivanja pravde, već i indeks legalizacije otuđenja. Tamo gdje u društvenim proizvodnim odnosima dominira »prisvajanje« svojega (rada) svaki oblik pravnog reguliranja postaje izlišnim. Pravo je indeks društvene mogućnosti prisvajanja tuđeg. Ova je mogućnost data u proizvodnom odnosu gdje se i korijeni *sadržaj prisvajanja*. Pravo je samo forma, legalizirani oblik toga prisvajanja. Ovdje legalizirani oblik i »opća volja« znače isto: svi su, naime, prinudeni na slobodu i poredak privatnog vlasništva, svi imaju pravo privatnog vlasništva, svi su privatni vlasnici.

I sam je radnik, kako kaže Marx, vlasnik koji radi. »Privatno vlasništvo kao materijalni, rezimirajući izraz otuđenog rada obuhvaća oba odnosa: odnos radnika je prema radu, prema proizvodu svoga rada i prema neradniku, te odnos neradnika prema radniku i prema proizvodu njegova rada.«²⁸ Privatno je vlasništvo ne samo način povezivanja pojedinih

25
Usp. Marx: »Rani radovi« str. 235.

26
Marx: »Prilog židovskom pitanju«, »Rani radovi« str. 79. Lukavo izigravanje ovih zakona kaže Marx, predstavlja glavnu umjetnost sebičnog svijeta. Odnos prema zakonima u našem sistemu samoupravljanja, o čemu će biti riječi nešto kasnije, zna-

čajna je indikacija društvenog odnosa, koji se još uvijek reproducira kao privatno-vlasnički.

27
Usp. Pašukanis: »Opšta teorija prava i marxizam«, »V. Masleša« Sarajevo 1959. str. 193.

28
Marks: op. cit. str. 221.

faktora proizvodnje, već i graditelj svih odnosa među ljudima. Kao posrednik između pojedinca i zajednice, privatno vlasništvo ne afirmira ni *individualno* ni *društveno*, već jedno i drugo *privatizira*, dakle negira ih u njihovim bitnim određenjima.

U ovom se kontekstu može razmatrati i tzv. *individualno* i *društveno* vlasništvo. Privatno vlasništvo temeljeno na eksploataciji, na prisvajanju tuđega rada, ne samo da nije identično s individualnim, već predstavlja njegovu negaciju. Individualno je vlasništvo *neposredovani odnos* između čovjeka i njegova rada.

Društveno je vlasništvo specifična historijska kategorija *prisvajanja* i jedan od historijskih oblika vlasništva.²⁹ Kao što privatno vlasništvo znači (gledano povijesno) negaciju individualnoga, tako i društveno vlasništvo označava negaciju privatnoga: ono, na višoj razini razvoja proizvodnih snaga društva, stvara pretpostavke individualnom, ne vlasničkom odnosu — prisvajanju na osnovi rada. »Kapitalistički način prisvajanja koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina jest prva negacija individualne svojine na sopstvenom radu. Ali, nužnošću prirodnog procesa, kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, nego uspostavlja individualne svojine na osnovi tekovina kapitalističke ere: na osnovici kooperacije i zajedničkog posjedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.«³⁰ Ovo individualno vlasništvo rezultat je podruštvljavanja uvjeta prisvajanja. To drugim riječima znači *društveni oblik prisvajanja*. Društveni oblik prisvajanja, pak, znači *prisvajanje na osnovu rada*. Ovdje se radu kao obliku posredovanja između čovjeka i prirode »vraća« njegov društveni (prirodni) oblik: on postaje neposredovani oblikovatelj individue i društva. Individualno, ljudsko i društveno vlasništvo se izjednačavaju. Umjesto *prava vlasništva*, na djelu je ljudska vlastitost, pripadništvo samome sebi, svom rodnom biću, radu, prirodi koja za čovjeka jest po radu, na djelu je individualno prisvajanje društvenosti. Ovo individualno prisvajanje društvenosti, djelatno prisvajanje slobode nije za Marxa spekulativno konstruirano stanje ili ideal kojega treba doseći.

Da bi se prevladao jaz između »bijednih koliba zbilje i sjajnih palača spekulacije« potrebna je revolucionarna akcija. Ova će akcija — da dovršimo Marxovu misao što smo je uzeli kao motto — proći kroz vrlo surov i dugotrajan proces.³¹ Privatno je vlasništvo antiteza komunizma, pa Marx i ne može komunizam odrediti drugačije nego kao *pokret* koji ukida sadašnje stanje. Komunističko zajedništvo kao pozitivno ukidanje privatnog vlasništva i svakog otuđenja, »kao povratak čovjeka iz religije, porodice, države itd. u svoje *ljudsko*, tj. *društveno* postojanje«,³² ne stvara se iz glave, već se oblikuje u akciji koja *ruši i stvara*; ruši privatno vlasništvo i stvara

29
Usp. I. Maksimović — »Teorijske osnove društvene svojine« Beograd 1975. str. 35.

30
Marx: »Kapital«, tom I BIGZ, Beograd 1973. str. 672.

31
Usp. Marx: »Rani radovi« str. 260.
32
Isto, str. 242.

zajednicu ljudi *po radu* — asocijaciju slobodnih proizvođača. Taj proces »rušenja« i »stvaranja« nije oslobođen političkog i pravnog omotača. Ako se odbaci anarhistički protest i utopističko maštanje, i ako ostanemo na čvrstom tlu zbilje, inspirirani Marxovom mišlju i poučeni povjesnim iskustvom, moramo zaključiti da je revolucionarnom subjektu neophodno revolucionarno sredstvo za razaranje starih struktura i starih odnosa utemeljenih u privatnom vlasništvu.

Odgovarajući na pitanje; što smo ga ranije postavili: nije li, naime, biti rada neprimjereno očitovanje u političkoj konstituciji rekli bismo da je radu za očitovanje njegove biti, u procesu njegova oslobađanja nužna politička konstitucija kao sredstvo.

Konstitucija i revolucija

Svakoj je revoluciji imanentno proturječenje: i kao politički čin i kao proces, ona *ruši* i *uspostavlja* određeni sistem. Razaranje, raščišćavanje terena i nova gradnja nisu nikako etape revolucije koje bi bile (pa ni logičko-historijski) omeđene i odjeljene.

Svaka ih revolucija »obavlja« u kontinuitetu revolucionarnog zbivanja, nerjetko u staroj »zmijskoj košuljici« započinje poslove nove epohe, a još češće u novom revolucionarnom ruhu mora se vraćati da bi »počistila staro smeće« i obavila stare poslove koji su samo prividno svršeni, ili su pak, u revolucionarnom nimbusu ostali nezamijećeni.

Ali, u kakvom god ruhu nastupala, revolucija upostavlja svoj *sistem*. Već prethodna pitanja što ih svaka revolucija mora postaviti na dnevni red: *što* ona hoće i *kako* to postići? — označavaju *konstitutivni čin revolucije*. Konstitucija revolucije neophodan je uvjet njezina vlastitog opstanaka: očuvanja postignutog osvajanjem novoga.

Konstitucija, međutim, ne znači »smirivanje« revolucije u smislu eliminiranja prinudnog elementa, nasilja. »Mirna revolucija« je *contradictio in adiecto*.³³ Ukoliko doista jest revolucija, a ne samo ime za nešto drugo, ona u svome »pogonskom mehanizmu« mora imati elemente nasilja. (Nasilje, dakako, može imati različite oblike i načine iskazivanja i primjene. Ono ne mora nužno uključivati topove, tenkove, termo-nuklearna oružja, vješala i prolivanje krvi.) Njezin »uspostavljeni poredak«, označava sistematizirano, u red dovedeno, normirano nasilje ili drugačije rečeno: način njegova posredovanja.

Treba, naime, stalno imati na pameti, da je riječ o *političkom društvu*, to će reći o poprištu političkih zbivanja — *sukobljavanja različitih interesa*, gdje je institucijska moć onaj medij, koji sukob interesa drži u »granica-ma poretka«.

Prekorače li se granice jednog poretka nužno se uspostavlja drugi. Prividni interregnum i politički vakum samo je nužni intermeco između »nereda i reda« revolucionarno-političke konstitucije. Revolucija je, doduše, u tome zbivanju stalno pred novim iskušenjima da u fazi »nereda« produži izravno nasilje, ali je isto tako prinuđena da ga što prije zamijeni organiziranom moći i autoritetom poretka, kako bi, pored ostalog, i samoj sebi odredila pravac i norme ponašanja.

Dokle smo god na terenu političkog društva, sve dok »socijalne evolucije ne prestanu biti političkim revolucijama«, postavljanje granica vlastitom ponašanju značajna je indikacija zrelosti i mudrosti revolucija i revolucionara. Istina, treba reći da je takva mudrost donekle iznuđena, ali se pokazalo veoma značajnim pitanje stvarnog odnošenja prema tim postavljenim granicama. Riječ je, dakako, o pravu kao onom obliku i mediju u kome se kristalizirana moć promise u autoritet, nasilje u moć zakona. Revolucionarno nasilje učiniti legalnim, nije samo formalni čin, već bitni dio sadržaja revolucije i njezinog odnosa prema vlastitim normama. Osnovna je intencija svake norme, pa tako i pravne, da prekorači granicu normativnog i da svoju bit iskaže na području faktičkoga.³⁴ Prema tome i odnos prema pravnoj normi nije samo teorijsko, već prvorazredno praktično-političko pitanje.

Revolucija koja se prema svojoj »legalnoj strukturi« ne odnosi kao prema neophodnom, povezujućem činiocu *datog i zadatog*, u stalnom je iskušenju da *ad hoc* improvizacijama samoprodubljava jaz između bitka i trebanja. Revolucija treba legalnost ne da bi prikrila nasilje, već da bi ga zamijenila autoritetom zakona one klase koja je objektivno pozvana da uspostavi novu konstituciju društva.

Legalnost »ne ubija revoluciju«, ona je (samo) »disciplinira«, pomaže joj, iskušanom mudročću, da napusti avanturu i improvizaciju, kako bi mogla smišljeno i organizirano nalaziti i ostvarivati svoju istinu. Međutim, istina revolucije nije naprosto *data*; nju treba doseći — *treba je dosizati praksom*. Uspostava normativno-pravnog poretka revolucije označava etapu u tom neprekinutom procesu dosizanja istine praksom, spoznavanja istine revolucije »practiciranjem revolucije«. U tome procesu odnos prema pravnoj normi ne znači samo (ili to najmanje znači) mehanički odnos prema normi kao zasebnoj egzistenciji, kao dijelu normativnog sistema, već je to značajna indikacija odnosa između *vrijednosti i stvarnosti*; drugim riječima govori o stanju naše revolucionarne prakse. Normu, naime, ne smijemo shvatiti kao neku izdvojenju i sebi dovoljnu egzistenciju, još manje kao »čisto trebanje« već kao onaj povezujući, to znači i posredujući činilac društvenih odnosa i naše svijesti. U tome medijskom značenju (i ulozi) norma je nužno izložena promjeni, ali i sama mijenja odnose i svijest sudionika toga procesa preobrazbe.

Ako ozbiljno postavimo pitanje odnosa pravne norme i cilja kojem ona služi kao sredstvo i ako pri tome taj odnos ne promatramo mehanički već dijalektički, onda moramo vidjeti da je u sredstvu već dat element

34

Usp. B. Perić: »Pravna znanost i dijalektika«, »Narodne novine« Zagreb, 1962. str.

33.

cilja. Ovo implicira različite i za revolucionarni tok i ishod dalekosežne konzekvence. Jedan se zaključak neposredno nameće: naš odnos prema sredstvu (normi) znači *eo ipso* i naš odnos prema cilju. Ako na različite načine obezvređujemo pravnu normu kao sredstvo, onda i u pogledu cilja nismo sigurni što hoćemo, nema jasnog koncenzusa, ili je sam cilj pomaknut daleko, u malgovitu zemlju utopije, pa između njega i norme nema prave korespondence. Nema, dakle, kriterija ni za vrednovanje pravne norme, niti za naše postupanje.

Ovo pomanjkanje pravne svijesti kao značajnog elementa političke kulture, političke samosvijesti, ne ostaje samo, da tako kažemo, na individualno-psihološkom planu, već je indikacija društvenog odnosa, koji se, u političkom društvu, iskazuje prije svega kao odnos moći.

Ukoliko se, naime, ne poštuje uspostavljeni normativni poredak klase koja je nominalno vladajuća, utoliko ona de facto i nije vladajuća.

Rad i zakonitost

Društenost čovjeka, njegova generička bit određena je radom. Rad je, rekli bismo, potencija te društvenosti, koja je u uvjetima otuđenog rada i priznatog vlasništva potiskivana. Socijalizacija odnosa koji su u sferi rada individualizirani, privatizirani, temeljna je pretpostavka da moć rada postane i legaliziranom društvenom moći. Ali isto, tako ova legalna moć rada odlučujuće utječe na daljnju socijalizaciju odnosa.

Politička zajednica jest posredovana zakonitost moći rada. Socijalistička revolucija »ukida« ovo posredovanje, kako bi faktičku moć rada učinila *legalnom* i *apsolutnom* (u političkom smislu).

Zakonitost rada iskazuje se i »osigurava« u zakonu radnika, proizvođača. Institucionalizirani egoizam privatnog vlasništva ne može biti jednostavno ukinut, već postupno prevladavan *konstitucijom rada*. Ova konstitucija rada kao vladajućeg društvenog odnosa podrazumijeva, naravno, i odgovarajući pravni sistem. Ovaj sistem sam po sebi nije garancija efikasnosti i uspješnosti, ali u mnogo većoj mjeri nego što se to obično misli, od njegova poštivanja zavisi realizacija projekta.

Nijedno društvo do sada nije uspostavilo, i objektivno nije moglo uspostaviti, takve odnose »harmonije interesa«, da bi njihov juridički izraz bio od svih prihvaćen bez protivljenja. Ali, vladajući društveni, klasni interes mora autoritetom vlasti osigurati poštivanje normi od svih, a to znači i onih čija je volja i interes u nesuglasju s ovim pravilima ponašanja. Naravno, iluzija bi bilo misliti na neko apsolutno poštivanje normi (u tome ih slučaj ne bi ni trebalo), ali ako se one ne poštuju u toj mjeri da nam čitavi normativni sistem izgleda kao provizorij ili »ogledno polje« fragilne normativne strukture, onda se u svakom političkom društvu, pa tako i u samoupravnom dok je u političkom omotaču, mora postaviti ozbiljno pitanje zaštite onoga društvenog interesa koji jest ili bi morao biti

preferiran kao dominantan i adekvatno ostvarivan i štićen političko-pravni instrumentarijem.³⁵ Narušavanje zakonitosti destruirala legalno uspostavljenu moć »iza leđa« onih (i ponajviše na njihovu štetu) koji bi u sistemu morali imati »odlučujuću riječ«, koji su formalno legitimirani kao dominantna društvena snaga. Otušena politička moć ne može odumirati tako da obezvređujemo zakon kao njezin legalni izraz. Ona, naprotiv, tako postaje presudnijom silom u reguliranju društvenih odnosa. I tako, umjesto očekivanog procesa u kome se sila, otušena moć rada koja je autoritet »podarila« strukturama izvan rada, promeće u *pravo rada*,³⁶ kao legalizirani i koncentrirani izraz njegova *autoriteta i suvereniteta*, zbiiva se proces involucije u kome proklamiranu i u zakon pretočenu moć rada nadomiješta *ad hoc* uspostavljena moć onih koji nisu legitimirani-legalna se moć, snagom prakse, rezinstencijom ne-radničkog interesa, transformira u *ilegalnu*.

Tako se legalnoj strukturi moći, ozakonjenoj moći rada suprostavlja faktička moć izvan rada. Ovo nepoštivanje legalno uspostavljene moći (a načini i oblici narušavanja zakonitosti veoma su različiti) postaje u nas gotovo »zakonitom pojavom«. Kao da se gubi jasna demokracija između legalnog i ilegalnog. Nerazvijena svijest o vrijednosti prava kao oblika i činioca društvene kulture samoupravnog društva, postaje tim značajnije i osjetljivije pitanje (po svojim konzekvencama) što mu se posvećuje manje pažnje. Ovo treba posebno naglasiti i zbog činjenice što smo neke »prirodne faze« oblikovanja demokratske svijesti morali »preskočiti«. U zgusnutom vremenu revolucije nije bilo i nema vremena da odžive »svi stupnjevi demokracije«. Međutim, tu nužnost ne treba smatrati vrlinom, jer to onda vodi u opasnu zabludu i političku praksu u kojoj je dnevna pragmatika sama sebi mjerilom valjanosti, progresivnosti, demokratskičnosti i zakonitosti.

Pravni je sistem, prije svega, organizirani način zaštite vladajućeg sistema proizvodnje i raspodjele. Prema tome i naš pravni sistem nije u tome pogledu nikakva iznimka. Ono što taj sistem čini samoupravnim socijalističkim sastoji se u tome da *pravo vlasništva* transformira u *pravo rada*.

35

Tako evidentna činjenica, da se karakteru, vrijednosti i značaju prava u nas posvećuje tako malo ozbiljne pažnje, (samo od oslobođenja do danas donesena su četiri ustava hiljade zakona, bezbroj podzakonskih i drugih normativnih akata, koji su označavali preobražaj i etape nove političke konstitucije, a na prste jedne ruke mogu se nabrojiti teorijski vrijedne studije iz područja pravne teorije, koje su izdržale verifikaciju te, zbivanjima bogate, prakse ili joj označile nove smjerokaze) nije samo indikacija određenog stanja, već ima i dalekosežne negativne posljedice, kako na razvoj društvenih odnosa, tako i na formiranje svijesti kao značajne oblikovne snage samih odnosa. Nije, dakle, riječ samo o teorijskoj insuficijenciji o

njezinoj sporosti, sterilnosti i nemoći da prati, istražuje i teorijski uopćava dinamički razvoj i bogata iskustva društvene prakse. Riječ je, prije svega, o samoj toj praksi, ili bolje rečeno o nama koji je **praktičiramo**. Kada bi se radilo »samo« o teorijsko-spekulativnim pitanjima, onda bismo, manjom (samo) zadovoljnom praksom i praktičarima, mogli reći (parafrazirajući velikog filozofa): tim gore za teoriju.

36

Ovdje izraz »pravo rada« ne označava tek jedno od prava sadržanih u ustavu ili zakonu, već znači pravo rada na konstituciju društvenih odnosa. O preobražaju sile u pravo vidi kod Lj. Tadić: »Filozofske osnove pravne teorije Hansa Kelzena«, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1962. str. 48.

U funkciji je, dakle, onoga načina društvene proizvodnje koji postupno dokida sve privilegije proizašle iz »svetog prava« privatnog vlasništva, a uspostavlja odnose udruženog rada.

Dokle god traje ovaj proces destrukcije privatnog vlasništva, pravo je nezamjenjivi instrument reguliranja društvenih odnosa.

Treba istaći da proces konstituiranja udruženog rada nije (samo) ekonomska operacija. To je prije svega *politička konstitucija*. Rad uopće, kao djelatnost, kao proces proizvodnja, po svome određenju društveni je čin. Proces podruštvljavanja rada, podruštvljavanja proizvodnje započinje već davno, samim činom čovjekove razmjene materije s prirodom, a poseban intenzitet doživljava u kapitalizmu. Tamo su, međutim, privatizirani uvjeti prisvajanja: osnova prisvajanja nije rad nego privatno vlasništvo. Socijalizam, smjera li doista biti zajednicom ljudi, a ne pukom skupnosti egoističkih individuuma — privatnih vlasnika, mora *podruštvoiti raspodjelu*. Podruštvljavanje raspodjele jedno je od bitnih pitanja socijalističke revolucije, ona pretpostavka na kojoj se gradi program socijalne revolucije (socijalizma). Upravo na pitanju raspodjele socijalistička politika polaže svoj najsloženiji ispit. (Da se podsjetimo da je »politika autoritativna raspodjela društvenih vrijednosti). U sferi raspodjele najbolje se ogleda uspješnost ekonomije i politike socijalizma. Teze o raspodjeli kao pukoj konzekvenciji proizvodnje, koliko se god pozivale na marksizam nisu ništa drugo nego njegova vulgarizacija. Raspodjela, naime, nije samo raspodjela proizvedenog, već podrazumjeva i raspodjelu *uvjeta* proizvodnje.

Udruživanje rada i vrijednost normi

Proces udruživanja rada ne završava se tehničkom operacijom formiranja osnovnih organizacija udruženog rada. To je samo organizaciona i društvena pretpostavka istinskom udruživanju rada, njegovoj konstituciji do razine globalne društvene zajednice. Udruživanje rada u tome procesu podrazumjeva višestruko i višesmjerno povezivanje i integriranje, teritorijalno i funkcionalno.

Taj složeni proces, iako se zbiva u uvjetima interesne heterogenosti i potencijalne konfliktnosti, (ili upravo zato što se u takvim uvjetima zbiva) ne može se odvijati kao *ad hoc* puka igra interesa, još manje kao neki spontani proces njihova usklađivanja. On mora biti *organiziran*. Organizacija, pak, mora imati neka čvrsta uporišta, da bi u njoj svačije postupanje bilo koliko-toliko izvjesno. Ta uporišta ne mogu biti trenutni interesi, raspoloženja i varljive čudi sudionika, a niti daleki ciljevi — vrijednosti, koje su od aktualnog interesa i dnevne potrebe pomaknute predaleko, a da bismo spram njih uopće imali neki odnos. Norme organizacije, kao pretpostavke svakog zajedništva, ona su uporišta bez čijeg se poštivanja ne može prekoračiti jaz između *datog* i *zadatog*, ne mogu se, dakle, ostvarivati nikakvi društveni projekti. Proces autonomnog normiranja u samoupravnom društvu, ne samo da pitanje poštivanja normi ne čini bespred-

metnim, već mu pridaje (morao bi mu pridavati) izuzetan značaj. Samoupravljanje nije samo revolucionarni proces, ono je i *politički sistem*. Poštivanje zakona u tome sistemu ne znači (ili treba da znači sve manje) vladavinu zakona, koji je nečijom voljom upućen kao zapovjed podanicima, već to znači slušanje autonomne volje, koja hoće slobodu, ali u »zadanom« političkom prostoru.³⁷ To znači ne slobodu kršenja normi, već »spoznatu dužnost« njihova poštivanja. Za heteronomnu normu još bi se i moglo reći da je ona *trebanje* »izvana« upućeno *bitku*, pa tako od njega odvojeno. Autonomna norma prevladava ovu antinomiju bitka i trebanja, jer se ovdje bitak poimlje i iskazuje kao »svijesni bitak«.

S pravom ističe France Bučar, da mi isuviše naglašavamo proces i dinamiku našega sistema, a nedovoljno pažnje posvećujemo njegovoj strukturi u smislu stalnosti odnosa, pa smo tako suočeni s opasnošću društvene entropije.³⁸ Ako je rad jedina osnova prisvajanja i mjerilo svačijeg položaja u društvu, onda se mora izgrađivati i odgovarajući institucionalno-normativni sistem, koji će biti moćna brana reprodukciji privatno-vlasničkog odnosa. »Izgrađivanje sistema«, međutim, ne znači samo formiranje institucija i donošenje normi, već i takav odnos prema njima koji će doista jačati *zakonitost rada*, a eliminirati svaki oblik privilegije i prisvajanja mimo rada i dosljedno, rekli bismo rigorozno poštivanje normi, pretpostavka je izgrađivanju takvog sistema. Konstitucija udruženog rada, za razliku od konstitucije privatnog vlasništva, stvara, i u sferi materijalne proizvodnje, i u društvenim odnosima i u sferi svijesti, čvrsta uporišta za poštivanje normi, za njihovu *primarnu efikasnost*, bez prinudnog instrumentarija i primjene sankcija. Zašto je ipak na djelu posvemašnje obezvređivanje normi? Nemamo pretenziju da dajemo cjelovit i iscrpan odgovor na to veoma kompleksno i značajno pitanje. Ali ne možemo na pravi način ni postaviti pitanje, a kamo li naći odgovor, ako ne pođemo od »privatno-vlasničkog kompleksa« kao odlučujućeg generatora obezvređivanja normativnog poredka udruženog rada. Na djelu je, dakle, (još uvijek) borba između rada i privatnog vlasništva, između živog i opredmećenog rada. *Stupanj obezvređivanja normativnog poredka udruženog rada upravo je proporcionalan s prisutnošću (pa čak i obnovom) privatnog vlasništva u odnosima među ljudima i u njihovoj svijesti.*

Proces destrukcije privatnog vlasništva, zbog objektivnih historijskih uvjeta i »institucionalnih defekata« koji ih prate odvija se veoma sporo i u cik-cak linijama. Neživljena »privatna inicijativa« u uvjetima opće egzistencijalne nesigurnosti naše suvremenosti, rekli bismo, da u nas, po mnogim simptomima i ponašanjima, drastično naglašava privatno-vlasničko, egoističko ponašanje, što stvara i objektivnu podlogu i stimulans za stjecanje mimo rada. Na djelu je, dakle, stalno narušavanje temeljnog principa raspodjele u socijalističkom društvu: od svakog prema njegovim sposobnostima, svakome prema rezultatima njegova rada.

37

Zanimljivi pasaži mogu se naći u knjizi: B. Leoni: »Freedom and the Law«, Princeton, N. Jersey 1961.

38

Usp. F. Bučar: Prilog raspravi o vrijednosti prava u jugoslavenskom društvu »Gledišta« 5—6/1972.

Ovo »kršenje zakona« i devalvacija osnovnog principa raspodjele, ne dešava se slučajno, a niti se može svesti na nedisciplinu pojedinaca i grupa, na njihove ekcese ili delikte. To je pokazatelj određenog stanja društvenih odnosa koji se manifestiraju prije svega kao *odnosi moći*. Prema tome, kao što smo već istakli, kršenje zakona nije samo akt nediscipline, već prije svega izraz društvene moći onih društvenih grupa koje koriste nestabilnu normativnu strukturu (održavaju je i potiču) za svoje probitke i svoju društvenu promociju. Na čistacu dosljednog poštivanja principa rada i rezultata rada ne mogu se ostvarivati nikakve privilegije, pa je stoga, žele li se takve privilegije polučiti, potrebno »zamutiti vodu«, i producirati što više kaotičnih situacija i društvenih provizorija. Prema tome »stanje zakona« i odnosa prema njemu uvjetovano je u nas *raslojavanjem i konfliktnošću našega društva*. Iako u našem društvu ne postoji klasa kapitalista kao kontra-klasa radničkoj, ipak se može kazati da postoje nosioci anti-radničkog interesa i vrijednosti u gotovo svim segmentima našega društva, počesto tako isprepleteni, različitim formama društvene mimikrije »ukomponirani« u radničko-klasni interes, da ih je teško identificirati. Neki autori čak govore o »birokratsko-tehnokratsko — privatizirajućoj kontrarevoluciji«.³⁹

U svakom slučaju srednjim slojevima, koji uvijek nešto posreduju (mada sami nikada ne stvaraju vrijednosti) — a prije svega moć i novac kao univerzalnu supstituciju svake moći — pogoduju improvizacije i nedefinirane društvene situacije, u koliko, naravno, ta nedefiniranost ne potrese ozbiljno društvenu strukturu, već samo ostavlja slobodni prostor njihovoj »posredničkoj inicijativi«. Ideologija srednje klase, koja u nas nalazi pogodno tlo i izvan svoga socijalnog supstrata jedan je od značajnih čimbenika destrukcije normativnog sistema udruženog rada. Samoupravne norme nerijetko služe samo kao paravan i alibi za ostvarenje interesa i ciljeva koji su im u biti suprostavljeni. U nas se najrazličitije, po svomu karakteru ilegalne transakcije i malverzacije odvijaju, pod firmom samoupravljanja, tako da promućurni pojedinci i grupe čak i ne moraju prelaziti granicu (formalno) legalnog, već najčešće svoj interes »legaliziraju« »valjanom« odlukom organa samoupravljanja ili odgovarajućom izmjenom normativnog akta.⁴⁰ Postoji u nas čitav jedan lančani uzročno-posljedični sistem obezvređivanja normi: kako je sve u stalnoj mijeni (samodestrukciji), ne može se uspostaviti autoritet »viših« normi u sistemu, pa se svi njegovi dijelovi upravljanju prema trenutnom interesu i odnosu snaga.

Ova *normativna promjenomanija*, koliko god se činilo da stvara prostor za slobodno postupanje i normotvornu djelatnost autonomnih subjekata, pogoduje, ustvari, onim posredničkim društvenim strukturama koje neće radikalniju promjenu pa im odgovara i stanje pravne nesigurnosti, u koje prema svome interesu mogu modelirati društvene i pravne situacije.

39

Tako na pr. N. Visković misli da s tim snagama predstoji odlučan obračun, što više nije stvar pravnog sistema, već političkih snaga (»Gledišta« 5—6/1972. str. 750.

40

Usp. I. Kuvačić: »Ideologija srednje klase«, Praxis 3—4/1972.

Pri takvom stanju stvari može se izmicati svakoj društvenoj odgovornosti.

Stanje pravne nesigurnosti najmanje pogoduje radničkoj klasi (mada se često u njeno ime takvo stanje stvara) koja hoće čiste situacije u raspodjeli društvenih vrijednosti što ih ona stvara. Htjeti, međutim, »čiste situacije« nije samo po sebi, i dovoljno da bi se one i stvarale. Doista htjeti, unutarnjim htijenjem povijesno — oslobodilačkog subjekta, znači *svijest i organizaciju*, u kojoj će *vlast rada* biti dosljedno izvedena, poštivana i vršena. Dosljedno poštivanje normi udruženog rada jedna je od bitnih pretpostavki njegova konstituiranja u vladajući društveni odnos.

Treba, međutim, naglasiti da vjera u svemoć zakona dovodi do njegova obezvređivanja isto onako kao što i uvjerenje da se može bez zakona, ima za posljedicu devalvaciju normi i društvenu anarhiju.

U nas je tako jednu fazu »normativnog optimizma«, prvih poratnih godina, iza koga je stajala centralizirana država kao garant izvršenja i poštivanja normi, naslijedila druga faza decentralizacije i samoupravljanja, u kojoj je ostala iluzija o vrijednosti i moći pravne norme. Nastala je (i traje) naoko paradoksalna situacija: s jedne strane obezvređivanje normi (na najrazličitije načine, u čemu smo postali pravi velemaistori, jer je naš normativno-pravni sistem veoma pogodno vježbalište), a s druge strane uvijek iznova pothranjivano uvjerenje, da se »sistematskim rješenjima« mogu riješiti svi problemi i otkloniti svi defekti, koji priječe da društveni mehanizam skladnije funkcionira. Inflaciju normi prati njihovo obezvređivanje. Što je više zakona kao da je sve više pravnih praznina i nereguliranih situacija. *Summum ius, summa iniuria*. (Ili kako kaže B. Crnčević: »broj propisa opasno se približava broju stanovnika«). Jedan od bezbrojnih načina nepoštivanja normi sastoji se i u tome da mnoge nikada i ne napuste svoje »papirno postojanje«, pa im je sudbina, ne da budu regulativi ponašanja, već da se zaborave ili zamjene drugim normama, koje će doživjeti sličnu sudbinu.

Ustavom inaugurirani princip *društvenog dogovaranja* i *samoupravne sporazumijevanja* ne samo da pitanje poštivanja normi ne čini bespredmetnim, već ga posebno naglašava, kao jednu od temeljnih pretpostavki izgradnje i funkcioniranja cjelokupnog sistema. Nepoštivanje prava i obaveza što ih uspostavljaju ti samoupravni akti, znači ozbiljno narušavanje ne samo normi, već prije svega *društvenog odnosa* u čijoj bi funkciji one trebale biti. Nije, dakle riječ o formalno-pravnom već o prvorazrednom političkom pitanju.⁴¹

Kako je, uopće, moguće bez dosljednog poštivanja samoupravnih normi, među subjektima udruženog rada, ugraditi Ustavom proklamirana načela *uzajamnosti* i *solidarnosti*? Ove kategorije nisu nešto *a priori* dato u strukturi ličnosti ili društvenim odnosima. One mogu biti izvedene jedino iz zajedničkog interesa. Taj, pak, interes, nije uvijek jasno prezentan

41

Onaj tko je otkazao poslušnost samome sebi, ne poštujući norme koje je donio, implicite pristaje na podvrgavanje »moć-

nijem i mudrijem«, nasilniku i nasilju bez ograničenja.

niti dnevno-ostvarljiv. On je, koliko rezultat zbiljskog položaja pojedinca i grupa u društvenoj podjeli rada, toliko i rezultat spoznaje, da se samo u odnosima solidarnosti i uzajamnosti temeljenim na radu i na vrijednosti rada, može graditi bolji svijet i u njemu naš sadržajnije, bogatiji ljudski život. Ti odnosi, međutim, ne mogu se graditi u oblicima filantropskih maštanja i pukih spekulacija o boljem svijetu. Oni se moraju (i jedino mogu) u praksi izgrađivati. Graditi ih u praksi samoupravnog društva znači graditi *radnom solidarnošću i uzajamnošću*. Uzajamnošću i solidarnošću *drugova na radu*, na velikom zajedničkom poslu izgradnje socijalizma, *društva drugova* — asocijacije slobodnih proizvođača.

Samo drugovi po radu mogu *slobodno razmjenjivati rad*. Društvena kategorija slobodne razmjene rada nužno podrazumjeva *normirano ponašanje* kako se ta sloboda ne bi pretvorila u svoju suprotnost: razmjene *ne-rada* za *rad*, dakle u neslobodu.

Ako je igdje trajno prisutna opasnost »slobode bez zakona«, onda je to upravo u sferi rada, jer se ona reflektira, s odlučujućim posljedicama na sve sfere društva. Prema tome, slobodna razmjena rada znači *organizirano i normirano ponašanje*, u kome se autoritet rada uzdiže do odlučujućeg društvenog (političkog) autoriteta — *suvereniteta rada*. Bez *autoritativnog društvenog poretka rada* nema ni slobodne razmjene rada niti raspodjele prema rezultatima rada, što, između ostalog, znači da se na političkom planu uspostavlja ovaj ili onaj vid *autoritarnog poretka ne-rada*. Bez čvrstog i konzistentnog pravnog poretka udruženog rada, »u kojem je poštivanje normi u velikoj mjeri apsolutizirano i nije vezano za okolnosti i posebne motive onih kojih se te norme tiču, ne možemo da postignemo društveno koegzistiranje«.⁴²

Ako je društveni dogovor i samoupravni sporazum rezultat spoznaje zajedničkih interesa i »suglasnosti volja«, onda to podrazumjeva i njihov obvezatni karakter za sve te slobodno izražene volje. Sloboda volje se, naime, ne izražava u samovolji, već u spremnosti (u zrelosti) da se preuzmu obaveze, uopće sve konzekvence toga akta, kako bi i sebi i drugima stvarali prostor za novu »organizaciju slobode«. Takvu organizaciju u kojoj će svatko moći da iskaže sve svoje ljudske mogućnosti, kako bi svojim radnim doprinosom društvu određivao i svoj društveni položaj. Samoupravna svijest, na koju se tako često pozivamo (a bliže je istini da za njom vapimo) može se oblikovati jedino na »samoupravnom redu«, a nikako na samovolji i anarhiji.

Na »socijalistički jezik« prevedena stara pravna maxima *suum quique tribuere*, znači raspodjelu prema rezultatima rada, jer samo po osnovi rada nekome nešto treba da pripada u socijalističkom društvu. U tome smislu to može biti motto političke i pravne konstitucije samoupravno udruženog rada.

Kako, međutim, nema egzaktnih kriterija za vrednovanje psiho-fizičkih vrijednosti rada, moraju se »mjeriti« njegovi rezultati. Mehanizam takvog mjerenja jest tržište kao mjesto susretanja različitih uradaka.

Jedan od oblika takvog susretanja (»tržišta«) jesu i samoupravne interesne zajednice kao institucionalizirani oblik slobodne razmjene rada.⁴³

Zakoni tržišta u samoupravnom socijalizmu ne mogu biti podložni nekim skrivenim ćudima tržišne stihije, već moraju biti »normirani« i kontrolirani od udruženih radnika, što se opet svodi na to da oni sami poštivaju svoje dogovore. To je ujedno i najbolji način da se ineriorizacijom normi kao »vanjskog instrumenta« uspostavlja unutarnja disciplina, samodisciplina, kao jedna od značajnih pretpostavki oblikovanja nove samoupravne običajnosti. Norme nisu samo izraz nego i značajan činilac oblikovanja moralnog stanja društva. Sankcionirajući *sadašnje* one, na svijest i odnose djeluju projekтивно. U tome smislu, zakon, *nomos* jest posrednik između čovjekova političkog života (u svakom političkom društvu) i jednog višeg moralnog načela, *logosa*.

Prema tome konstitucija rada implicira i konstituciju svijesti o vrijednosti prava u kojem će sve više prevladavati autonomne norme, da bi, u procesu odumiranja političkog medija, postale elementarnom navikom ponašanja.

Postupnim dovođenjem u prirodni sklad objektivne norme i subjektivnog shvaćanja moralnosti, izgrađuje se novi *ethos* samoupravljanja, onaj medij u kojem se heteronomno i autonomno izjednačuju, u svijesti i društvenoj organizaciji, koja se više ne reproducira instrumentalno, već po unutarnjim zakonima vlastite biti kao doista *ars boni et aequi*. Tek kada sekundarnu efikasnost i prinudu zamijeni uvažavanje i poštivanje vlastite volje, možemo govoriti o odumiranju politike i prava kao njezina odlučujućeg instrumenta. Put do toga, međutim, ne vodi preko obezvređivanja prava, već preko dosljednog i rigoroznog poštivanja normi koje (samo tako) bivaju sve manje zapovjedi države, a sve više izraz autonomije volje slobodnih proizvođača vlastitog života.

43

O inkompatibilnosti slobode i tržišta, o slobodnoj ili prinudnoj razmjeni rada, govorit ćemo na drugom mjestu.